

ÖLÜMLE İLGİLİ TUTUMLAR VE DİNİ DAVRANIŞ

Approaches to Death and Religious Behaviour

Hayati HÖKELEKLİ

DOÇ.DR., ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ, İLÂHİYAT FAKÜLTESİ, BURSA

GİRİŞ

Son birkaç asırdan beri hızla gelişen teknolojinin ortaya koyduğu geniş imkânlar sayesinde, hayat şartlarında eski dönemlere göre gözle görülebilir maddî iyileşme ve refahın yaygınlaşması müşâhede edilmektedir. Tabiat şartlarına hakimiyetin artması, tıp alanındaki gelişmeler, yaygın savaş tehlikesinin nisbeten azalması gibi durumlar, dünyaya gelen insanların yaşama şansını bir ölçüde artırmış görülmektedir. Nitekim, bugün dünya ülkelerinin bir çoğunda, insanların ölme riski normal şartlarda eski dönemlere göre biraz azalmış, yaşama ve uzun yaşama imkânları artmıştır. Günümüz insanı hayatının süresini uzatabilmek için daha geniş imkânlarla ve ne zaman öleceği konusunda daha fazla seçim hakkına sahiptir. Son otuz-kırk yılın istatistikleri¹ bu konuda bir fikir verebilmektedir.

Çağdaş kültüre damgasını vuran "mutluluk ve refah" düşüncesi her ne kadar insanın dikkatini maksatlı bir şekilde ölüm ve ölümlle ilgili şeylerden uzaklaştırmaya ve onu bu dünyanın uğraşı ve zevkleri içinde kaybolmaya yönlendirmekte ise de, yine de insan şuurunun derinliklerinde saklı bir korku ve endişe zaman zaman varlığını hissettirmektedir. Her gün bir yenisi eklenen baş döndürücü gelişme ve maddî ilerlemelere rağmen, insan ölüm karşısındaki korku ve çaresizliğini yenememektedir. Gerçek geçmişte gerekse günümüzde evrensel boyutlarda müşâhede edilen ölümlle ilgili sosyal inanç ve âdetlerin oluşmasında ve işlenmesinde, bu "korku" faktörünün büyük rol oynadığı ileri sürülebilir.²

Öte yandan, insandaki "ölümsüzlük arzusu", son-
suza kadar yaşama isteği de psikolojik bir gerçektir. Bunların din ile olan alâkası nedir? Bazılarının ileri sürdüğü gibi din, ölümlü insanın ölümsüzlük arayışında düzen-

lediği bir telâfi sistemi midir? Dini inançlar ve törenler vasıtasıyla mümin, ölüm korkusunu ve sıkıntısını altetmeye mi yönelmektedir? Ölüm, Allah'ı daha fazla düşündürür mü? Müminler ölümü daha fazla mı düşünürler? İnançsızlara kıyasla müminler ölümden daha fazla mı yoksa az mı korkarlar?

Bu incelememizde, işte bu ve benzeri sorular etrafında ortaya çıkan bazı araştırma sonuçlarını gözden geçirmeyi ve değerlendirmeyi uygun gördük.

Dini İnanç Kaynağı Olarak Ölüm *Freud*

Dinin objektif varlığını reddeden ve her tür dini tezâhürü psikolojik ve sosyal faktörlere indirgeyen yaklaşımlar, dini kendi muhtevasından uzaklaştırmakla kısır sonuçlara ulaşmışlardır. Bunun en tipik örneği *Freud* ve takipçilerinin ortaya attığı teorilerdir. *Freud* dini, hayattaki çeşitli olaylar karşısında "çaresizlik" içerisinde kalan insanın, bu "engellenme" durumunun doğurduğu sıkıntıları altedebilmek için icat edip geliştirdiği bir "savunma mekanizması" olarak kavramlaştırır. Ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili inançları da *Freud*, aynı çerçevede yorumlar: Hayatın tehlikeleri karşısında başgösteren sıkıntı, iyilik ve yardımsever bir Tanrı hâkimiyeti düşüncesiyle yatıştır. Bu inanç, ahlâkî bir dünya düzeninin kurulması, insan medeniyetinde çoğu zaman gerçekleşmemiş olan adalet taleplerinin gerçekleşmesini garanti eder ve "bu dünyadaki varlığın gelecekteki bir hayatla devam edip gitmesi, bu arzuların doyuma ulaşacağı yer ve zaman çerçevelerini hazırlar."³ *Freud*'a göre Tanrı inancının fonksiyonlarından biri de, ölüm ve ölüm ötesiyle ilgili endişeleri yatıştırmaktır.⁴ Bu inanç sayesinde artık "ölümün kendisi bir yokoluş, cansızlığa, inorganik duruma bir dönüş değil, daha üstün

1. Bkz. Lunderberg, George A. ve arkadaşları, *Sosyoloji* (Çev.Ö. Ozankaya, Ü. Gürkan) Ankara 1970, c.II, s.14-17.

2. Örnek, S. Veyis, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara 1971, s.108-109.

3. Freud, Sigmund, *L'Avenir d'une illusion*, P.U.F. 6. bas, Paris 1983, s.43.

4. Freud, a.e., s.25.

bir yol üzerindeki bir konak yeri, yeni bir varoluş şeklinin başlangıcıdır." Dinin insana empoze ettiği ölümden sonraki hayat ve bu hayatta çekilen ıstırapların orada son bulacağı inancı da aynı maksada hizmet ederler: "Sonuçta, bu yaşanan hayatta olmasa bile, hiç olmazsa ölümden sonra başlayan daha sonraki hayatta, her zaman iyilik mükâfaatını, kötülük te cezasını bulur. Böylece hayatın bütün acıları, dehşetleri, zulümleri silinecektir; tıpkı renk kuşağının görünmeyen bölümünün görünenele bitmesi gibi, dünya hayatını izleyen «ölüm sonrası hayat» bu dünyada elimizden kaçırılmış olduğumuz bütün mükemmellikleri getirecektir."⁵ Tabii ki, Freud'a göre bu boş bir avuntu, bir "yanılsama", hayâli bir tatmin arayışından başka birşey değildir.

Aynı çizgi üzerinde bulunan Morin de, daha açık şekilde, ölümsüzlükle ilgili inançların, ölümün uyandırdığı büyük korku ve dehşetten, bu inançların iyileştirmeye yöneldikleri sarsıntı (traumatisme) dan kaynaklandığını ileri sürer: "Ölümün yol açtığı psikolojik sarsıntıyı kanallize etme ve ölümsüzlük efsânesini sürdürme konusunda gittikçe uzmanlaşan din, ölüme bir şekil ve sıhhat verirken, bu sarsıntıyı ele almakta ve ölümün berbat hakikatinin reddinde hayâli bir yol oynamaktadır. Din, ölümsüzlük törenleri içerisinde ferde sıkıntısını aşma imkânı veren bir iyimserlik üretmektedir... Din, sosyal açıdan ne kadar marazî ise, ferdi açıdan da o kadar şifâya kavuşturucudur. Müminin sağlam dengesi (mevcut olduğu zaman) dinin marazî coşkunluğu üzerine kurulur. Fakat bir başka bakış açısından din, ölümün ferdi marazî sıkıntısını teskin eden sosyal sağlıktır. Karşılıklı bir ilişki vardır; din, ölüme karşı insanın uyumsuzluğunu dile getiren iyi bir uyum, kendi uyumunu bulan bir uyumsuzluktur."⁶ Bu görüşü açısına göre, "ölümsüzlüğe inançlar ve ölüm mitolojileri, «ölümlü durumun hayâli red ve inkârları» ndan başka birşey olmayan ruhi ürünler"dir.⁷

Bergson da ölüm düşünce ve tasavvurunun ilkel (statik) mâhiyetteki bir dinin kaynakları arasında sayar. Ona göre, tabii gelişimi içerisinde "din, zekânın ölümü

kaçınılmaz olarak tasavvur etmesine karşı tabiatın savunucu bir tepkisidir."⁸ Ölüm düşüncesi, gelişmenin ileri bir merhalesi, zekânın bir ürünüdür; zira "hayat itmesi ölümü tanımaz ama bu itmenin baskısı altında zekâ ortaya fıskırınca, ölümün kaçınılmazlığı fikri belirir." Gelişmenin devamı, bu fikrin insanı davet ettiği gerçeklere tam bir uyum sağlama ve ölüme rağmen hayatın devamlılığını müşâhede ederek uygun tepkiler geliştirmeye bağlıdır. Böylece, "hayata atılmasını geri vermek için, ölüm fikrine karşılık bir tasavvur zekânın önüne dikilmekte, bundan da ölüm üzerine ilk inanışlar doğmaktadır."⁹ Sonuçta, devamlı bir faaliyetin zaruri olduğu fikrine ulaşan insan, ölümden sonra yaşamaya da inanmaya başlamaktadır.¹⁰

Bergson'un felsefi açıdan dinî inanışların ilkel şekilleri için kurmaya çalıştığı böyle bir alâkayı, herhangi bir ayırım yapmaksızın genel olarak her dinin ayırıcı özelliği olarak ele alma eğilimi, günümüzdeki bazı din psikologları nezdinde giderek güç kazanmaktadır. Öyle ki, ölüm dinin anakonusu olarak görülmeye başlandı. Son yıllarda yayınlanan bir kısım din psikolojisi kitaplarında bu düşüncenin önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Buradaki ana fikir, "ölüm kadar dinin anakonusu teşkil eden az gerçekler vardır; ölümün varlığının iddiası bile dinî inancı meydana getirir" şeklinde özetlenebilmektedir.¹¹ Bu düşüncenin tabii bir sonucu olarak dinin târifi de, ölümü merkez alan bir açıdan yapılır hâle gelmiştir: "Din, canlı varlıklar olduğumuzu ve mutlaka bir gün —bizimle birlikte diğer canlı varlıkların— öleceğimizi bilmemiz olgusundan doğan sorunların sorumluluğunu tek tek şahsen yüklenmeye bizi sevkeden herşeydir."¹²

Buna göre, ölümün uyandırdığı korku ve gerginliği aşmak için yürütülen her fikir ve başvuran her hareket "dinî" olarak nitelendirilmelidir. Hattâ, ölümle ilgili olarak kurulmuş bazı âdet ve işlemler, konusunda resmî din kuruluşu ve geçerli dinî yayınların görüşleriyle, halkın görüş, inanış ve yorumlayışı arasında çelişkiler, birbirine ters düşmeler tesbit edilmiş¹³ bile olsa durum değişmeyecektir. Bir kere din psikolojisi indirgenince, neyin dinî neyin din dışı olduğunu ayırtedecek bir ölçü de bulunamayacaktır. "Bedenî yokoluş tehdidiyle ortaya

5. A.e., s.26-27.

6. Morin, Edgar, *L'homme et la mort*, éd. Seuil, paris 1970, s.92-93.

7. Le Du, Jean *Les croyances face à la mort*, Approches (Attitudes et croyances face à la mort) 14, 2 trimestre, Paris 1977, s.37-61.

8. Bergson, Henri, *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion*, Paris 1932, s.137.

9. Bergson, a.e., s.145.

10. A.e., s.140.

11. Meadow, M.J., Kahoe, R.D., *Psychology of Religion*, New York 1984, s.330.

12. Batson, C. Daniel-Ventis, W. Larry, *The Religious Experience. A socio-psychological perspective*, New York-Oxford University Press, 1982, s.7.

13. Bkz. Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, s.107.

çıkan endişelerin yanı sıra, ferdi ölümle ilgili varlık probleminin, sıkı sıkıya temel dinî alâkalarla iç-içe¹⁴ olduğu iddiası, tartışmaya oldukça açık bir konudur. Ölüm ve ölüm ötesi psikolojisi ile inanç ve uygulamalar arasında kurulmak istenen tek yönlü ilişkinin tabiatı ve genel geçerliliği konusunda çok şeyler söylemek mümkündür. Ancak bu konudaki tecrübi araştırmalar, problemin çok yönlü boyutlarının anlaşılmasında daha aydınlatıcı veriler sunmaktadır.

Tecrübi Araştırmalar

Ölüm ve din alâkaları üzerine ilk araştırmalar, izlenimlere dayalı ya da tek boyutlu din ölçülerini ve akıl hastaları veya yaşlılar gibi dar çerçeveli örnekleri kullandılar. Elde edilen sonuçlar çelişkiliydi. Dinî inanca sahip olanlar, dinsizlere oranla bazan daha fazla ölüm korkusu içindedirler (Feifel, Herman, *The meaning of death*. New York, Mc Graw Hill, 1959, s.114-130); bazan da dindarlık ile ölüm alakaları arasında bir ilişki görülmemiştir (Christ, Adolph E., "Attitudes toward death among a group of acute geriatric psychiatric patients". *Journal of Gerontology*, 1961, s.16, 56-59). Diğer bir araştırmada, en çok dinî aktiviteye ve daha temel dinî inançlara sahip olanların, az dinî aktiviteyle meşgul olanlara kıyasla daha az ölüm korkusu içinde oldukları ve ölümü dört gözle bekledikleri görülmüştür. (Swenson, Wendell M., "Attitudes toward death in an aged population", *Journal of Gerontology*, 1961, s.16, 49-52). İngiltere'de ölümcül derecede hasta olanlarla ilgili bir araştırmada, inancaçlarında son derece sağlam olanların ve haftalık dinî âyinlere katılanların %10'u en az derecede ölüm korkusuna sahip oldukları, fakat gevşek bir dinî inanca sahip olanların bu konuda en çok endişe içinde bulundukları tespit edilmiştir. Dinsizler, ölüm endişesinde orta seviyededirler (Hinton, John, *Dying*, 2. bas., Baltimore 1972).¹⁵

Konuyla ilgili olarak ABD'de yapılan çok sayıda araştırma sonuçlarını gözden geçiren bir yazısında Lester, bunların çelişkili olduklarını ve bazılarının da çok yönlü bir ilişkiyi ortaya koyduğunu tesbit ettikten sonra, şu değerlendirmeyi yapar:

Üniversite öğrencilerinde ölüm korkusu, dinî davranışlarla ilgili ne olumlu ne de olumsuz hiçbir ilişkiyi açığa vurmazken, ileri yaşlardaki kişilerde dinî bir

bağlanma, ölüm korkularında azalmayla daha fazla ilişkili halde gibi gözükmektedir. Hayatta dinî bir yöneliş, ölümle ilgili kaygıları zaruri olarak azaltmıyor, fakat daha ziyade ölüm konusunda daha olumlu bir tonda bahsetmeye imkân veren düşüncenin özel çizgileri boyunca, bu kaygıları kanallandırmaktadır. Zâten bazı araştırmacılar, genellikle dinî bir yönelime sahip kimsenin muhtemelen, ölüm düşüncelerini hatırlayarak, daha kolayca sıkıntılı bir hâle gelme eğilimi göstereceğini ileri sürerler. Mümin, özellikle şuur dışı olarak ölüm korkusuyla daha fazla meşgul bulunma eğilimine sahip olacaktır. Doktorların kendi meslek seçimlerini yaparken aynı zamanda kendilerinin ölümünden ürküntü duydukları için bu alana yönelikler biraz da olsa söylenebileceği gibi, dinî bağlanmanın da, ölüm sıkıntısından bir ürküntü duyma tarzı olduğu söylenebilir. Pek tabii, bir inanç sistemi veya bir meslek seçiminde ölüm kaygısının tek belirleyici, hattâ önemli bir faktör olduğunu söylemek söz konusu değildir. Bununla birlikte, ölüm korkusu gibi bir kaygı, bir hayat üslubu, seçmemizde belli bir rol oynayabilir.

İnançlı (katolik, protestan, yahudi) ve inançsız iki ayrı grupta yapılan bir ankette, "kendi ölümünüzü sık sık düşünür müsünüz?" sorusuna verilen cevaplar arasında farklı eğilimler müşahade edilmiştir. Bununla birlikte, her iki grupta da müsbet cevaplar yüksek nisbette bulunmuştur. Ölümü, korku veya sıkıntılı bir ruh hali içerisinde düşündüklerini belirtenler, belli bir dine bağlı kimseler grubunda çok daha yüksek orandadır. Halbuki inançsızların cevaplarının yarı nisbetinde, "sâkin bekleyiş" ifade edilmektedir. Buna karşılık, inançsızlar başkalarının ölümünden daha fazla acı duymaktadırlar. İnançlılar grubunda ise, başkalarının ölümüne skandal, güç durum, şok tepkisi gösterenlerin nisbeti daha yüksek görünmektedir. İnançsızların büyük bir bölümü, ölümden sonra bir hayatın varlığını kabul etmemektedir; kabul edenler çok küçük bir nisbettedir. İnançlı gruptan, düşük nisbette de olsa bunu kabul etmeyen ve şüphede olanlar (yahudi) bulunmaktadır.¹⁷ Sonuçlar üzerinde genel bir değerlendirmede bulunan araştırmacı, şu nihâi sonuçlara ulaşmaktadır:

1. Ne ölüm düşüncesinin sıklığı ve ne de ölümün düşünülüşü andaki ruh hâli (sükûnet, sıkıntı, isyân) inançsız grupta toplu olarak mukayese edilen dindar grupta, gözle görülür bir fark ifade etmemektedir. İnançlılarda; ölümden korku veya sıkıntı ifade eden ifadelerle, inançsızlarda da sâkin kabul yönündeki ifadeler daha fazla göze çarpmaktadır. 2. Başkalarının ölümü, hatta başkaları için hayat dileği, şahsî ölüme

14. Kahoe, Richard D.Dunn, Rebecca F., "The fear of death and religious attitudes and behavior". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1975, 14, s.379-382.

15. Meadow-Kahoe, *Psychology of Religion*, s.330.

16. Lester, David, "Attitudes devant la mort et conduites religieuses" (édit. A. Godin, *Mort et Présence*, Bruxelles 1971 içinde); s.110-125.

17. Danblon, Paul Godin A., "Comment parle-t-on de la mort", *a.g.e.*, s.41-48.

gerçek ve tedricî hazırlığa imkân vermektedir. 3. Başkalarının ölümü karşısında isyân, inançsızların durumu tam olarak anlaşılammakla birlikte, bazı insanlarda daha kolay tezâhür etmektedir. 4. Ölümün yanılmalı ve narsistik başından atmak fonksiyonu içinde, ferdi ölümsüzlük, inançsızların tamamınca reddedilmektedir. 5. Ahirete inancın halihazırdaki hayat tarzını değiştirebileceği fikri, müminlerin bütün konuşmalarında pratik olarak mevcut değildir. Buna karşılık, bizim dünyayı değiştirici faaliyetimiz için, "uyanıcı bir fonksiyon" içinde, fiilî olarak mevcut ezeli hayata katılma, birçok müminin her açıklamasında kendiliğinden ortaya çıkan bir konudur. Bu, birçok inançsız tarafından "önemli" olarak kabul edilmiş olan ölümsüzlük şekillerine (eserler, çocuklar, hâtıra, diğer varlıklar) benzer, psikolojik bir rol oynuyor gibidir. "Ölümümüzden sonra herşey bitmemektedir" veya "bu hayattan sonra ebedî bir hayat önemli şeydir" gibi cümleler, sıkı sıkıya müminlere mahsus cümleler değildir. 6. Sürekli bir varolma içinde insan hayatının sürüp gitmesi, birkaç istisnâi inançsızın konuşmalarında "teselli edici" fonksiyona sahip gözükmemektedir. Sosyal bakımdan seçkin bir kesimde gerçekleştirilen bu soruşturmada, âhirette (veya kendi kendinin narsistik bir uzantısı olarak tarih içinde) bir ölümsüzlük fikrinin, psikolojik olarak kendi varlığı için ölümü kabullenmeyi kolaylaştırmada hiçbir etkisi gözükmemektedir. Üstelik, şüpheli olarak mülâhaza edilen bu öte dünyadaki ölümsüzlük fikri, sosyal olarak hristiyan inançlarının reddi olarak mimlenen bazı tepkilerin temelinde yer alabilmektedir.¹⁸

18-65 yaşları arasında, her sosyal çevreden kadın ve erkek, birisi dindar ve ruhun ölümsüzlüğüne inanan, diğeri ateist ve dinsiz iki ayrı grup üzerinde yapılan karşılaştırmalı bir araştırmada, mezarlığın uyandırdığı çağrışımlara dayalı duygu ve düşünceler incelenmiştir. Birinci grupta yer alan gençler mezarlıkta, ölümün verdiği izlenimi bulmaktalar. Onlara göre ölüm saçma fakat mezarlık anlamlıdır. O hayat gibi "zengin" veya "derin" dir; hayattan birşeylere sahiptir. İkinci grupta yer alanlarda bu ilişki tersine dönmektedir. Onlar için ölüm daha "anlamlı", mezarlık ise "saçma" dir; hayattan daha acı ve umutsuzluk ifade edici, hattâ ölümden daha fazla umutsuz ve acı ifade edicidir. Gelecek bir hayatın varlığına inananlar için mezarlık, hayattan daha manevî, inmayanlar içinse hayattan, hatta ölümden daha "maddî" dir. Ateistler için mezar sadece, varoluştaki sürüp giden bir düzeni ifade etmektedir; fakat inananlar için mezar, hayata yaklaşıldığını belirtir. Orada bu tür uzlaşma

meydana gelir; mezar hayatı ve ölümü birleştirir. Kendileriyle mülakat yapılan 18-25 yaş arasındaki gruptan %40'ı, düşünmeye yardımcı olduğu için bazan bir mezarlığa girdiklerini belirtmektedirler. Bu tür bir tefekkür inançsızlarda (%61), inananlardan daha yüksek (%23) orandadır. Araştırmacı bu sonuçları şöyle değerlendirebilir:

Öyle görüyor ki, mezarlık hemen hemen inançsızlara da bir tür tedavi, bir boşalım ve anıma sağlamaktadır. Orası barış, her türlü gürültüden uzak bir dinlenme yeridir. Böylece, bir mezarlıkta tefekkür din dışı insanın "dini" bir ayini olarak kendisini göstermektedir. Yabancılaşma konusundaki varoluşçu teoriler bu durumu anlamayı kolaylaştıracaktır. Günümüz insanındaki trajik şey, onun yalnızlık tecrübesidir. Mezarlık tecrübesi içerisinde her insan hürriyet, geçmiş ve gelecek, fosil ve canlı, ben ve sen arasındaki sınırların çözülmesi ile, "hemen hemen mutlu bir duyum" yaşamaktadır. Netice itibarıyla bu psikolojik araştırma, inananlar ve inançsızlar arasında ortak eğilimler ortaya çıkarmıştır.¹⁹

Bu araştırma sonuçlarından anlaşılacağı gibi, ölüm ile dinî inanç ve yönelim arasında bazen hiçbir bağ müşahade edilemezken, bazan da bir bağ olduğu görülmektedir. Fakat ilişkinin tabiatına gelince bunların sonuçları birbiriyle çelişmektedir. Görünüşte çok sayıda değişken —dinî inanç seviyesi, duygusal durum, yaş...— sonuçları etkileyebilmektedir. Her ne kadar Lester, ölüm konusunda dindar kimselerin dindar olmayan kimselerden nicelik ve nitelik bakımından farklı tecrübelerle sahip olduklarını farzettiren hiçbir a priori sebebin mevcut olmadığını ileri sürmekteyse de²⁰ bu her durumda doğru değildir. Tahmin edilebilir ki, ciddi bir şekilde ve yeniden dirilme ümidiyle yöneltilmiş ve dinî hayat, ölümü daha müsbet olarak gözönünde tutturabilir. Fakat dinî inancın muhtevasında yer alan öte dünyadaki ilâhî mahkemede yargılanma bakış açısı, suçluluk ve günahkârlık, duygusunun yol açacağı sıkıntıyı besleyecek tabiatla olduğu için ölüm korkusunu artırabilmektedir.²¹ O halde, kabul edilen dinî imanın özelliği ve kişinin ona bağlanma derecesine göre, değişik etkilenme durumları ile karşılaşmak mümkündür. Yâni, dinî imanın etkisi, ölüm ötesiyle ilgili kendi mesajı üzerinde ısrarla durup durmaması, yahutta bu mesajın benimsenme derecesine göre daha çok ya da az olabilir. Öte yandan, kişilik tipleri de bu konuda önemli bir etken olabilmektedir. Dışa dönük bir dindarlık özelliğine sahip olanların, içe dönük dindarlık özelliğine sahip olanlardan daha fazla ölüm his-

18. Danblon-Godin, "Comment parle-t-on de la mort", a.g.e., s.60-62.

19. Gustafsson, Berndt, "Le cimetière: lieu de méditation" (Mort et Presence), s.93-96.

20. Lester, "Attitudes devant la mort", a.g.e., s.108-109.

21. Godin, André, "La mort a-t-elle change?" (Mort et Presence içinde), s.240-251.

settikleri müşâhede edilmiştir.²² Dinî inançta iç ya da dış motiflerin etkili olması durumunda ölüm endişe ve korkusunda ortaya çıkan durumla ilgili araştırmalar göstermektedir ki, dıştan motive olmuş bir dinî inanca sahip olanlar, daha yüksek seviyede ölümden korkmaktadır. Buna karşılık, yüksek içten doğma motiflerin hakim olduğu bir dinî inanca sahip kimselerde ölüm korkusu daha az bulunmaktadır.²³ Bununla birlikte, bazı araştırmalar ölüm endişesinin dış kaynaklı (extrinsic) ve iç kaynaklı (intrinsic) din ile ilişkisinin çeşitli gruplar arasında farklılıklar gösterebileceğini haber vermektedir. Sonraki araştırmalar da öncekileri destekler mahiyettedir.²⁴ Buna göre, müsbet ölüm reaksiyonları (hayat sonrası mükâfaat, cesaret) dış kaynaklı hariç, diğer bütün eğilimlerle bir arada bulunmuştur. Ölümle ilgili olumsuz reaksiyonlar, dengeli bir şekilde dış kaynaklı eğilimle bir arada bulunurlar.

Bazı araştırmacılar dindar olmayan kişilerin ölümden daha fazla korktuklarını ortaya çıkarmıştır. Ölüm korkusu ile başetme konusunda da farklı eğilim ve tutumlar tesbit edilmiştir. Dindar olmayan kişiler, ölümü hayatın tabii bir sonucu olarak görmek ve tüm dikkatlerini bu dünyadaki hayata, dünyevî zevk ve uğraşlara yönlendirmektedirler. Böylece, ölüm gerçeği karşısında bir savunma tepkisi ortaya koymaktadırlar. Bunun da başlıca iki şekli vardır: Birincisi, "maskeleme" diye isimlendirilebilecek bir davranış biçimidir ki, bu durumda kişi kendisini günlük işlere bütünüyle kaptırmakta ve ölüm hakkında düşünme fırsatı kalmıyacak şekilde kendini meşgul etmektedir. İkincisi ise, "bastırma" davranışdır; kişi ölüm kavramını şuurdan atarak etkisiz hâle getirmeye çalışmaktadır. Buna karşılık dindar kişiler ölüm problemini şuurlarında daha çok canlı tutma eğilimi göstermekte ve ölümle ilgili berrak hatıralara sahip bulunmaktadır. Aynı zamanda, ölümle yüz yüze geldiklerinde daha çok hassasiyet göstererek konu ile ilgili tartışmalarda çok daha rahat davranabilmektedirler. Ancak, kişinin bizzat kendi ölümü sözkonusu edildiğinde kaygı düzeyinde değişimler müşâhede edilmektedir.²⁵

Ölümle ilgili tutumların anlaşılmasında farklı dinler, inançlar ve mezheplerin görüş açılarının hesaba katılması

da büyük önem taşımaktadır. Patrick'in bir Budist grupla yaptığı ölüm korkusu araştırması,²⁶ ölüm araştırmasının teoloji ile bütünleşmesinin gerekli olduğunu göstermektedir. Şahsî dinin nisbeten iyi incelenmiş boyutlarına ilaveten, doktrinel ve teolojik farklılıklar, bir kimsenin dininin, ölüm hakkındaki hislere etki tarzını biçimlendirebilir. Meadow ve Kahoe'nin belirttiği gibi,²⁷ böyle bir yaklaşım tarzı, din psikolojisinde çok ihmal edilmiş bulunun tecrübi bir teoloji psikolojisine (psikoteoloji) başlangıç kabul edilebilir.²⁷ Bu bakış açısı ile Müslüman sâfilerin ölüm anlayışına yaklaştığımızda, tasavvufun ihtivâ ettiği değerlerin, dinin zahirine göre ifade ettiği farklılığı anlamak mümkündür.²⁸ Sâfilerde, ölüm korkusundan çok ölüm arzusunun hâkim bir temâyül olduğu ve ölümü sükûnet ve sevinçle karşılamaya hazır bir ruh hali yaşadıkları görülmektedir. Çünkü, tasavvufî anlayışa göre ölüm, Allah aşkıyla tutuşan sâfiyi Allah'a kavuşturacak olan biricik vasıttır. Mevlâna'nın kendi ölüm vaktini "dügün gecesi" (şeb-i ârûs) olarak adlandırması bundan dolayıdır.

Ölüm korkusu ve dinî davranış arasındaki ilişkiyi etkileyen önemli bir faktör de yaş durumudur. İleri bir yaşa gelen insanlar, uçuruma yaklaştıklarını, pek uzun bir yürüyüşün yorgunluğu sebebiyle yığılıp kalmak ve bir boşluğa düşmekle son bulacak günün yaklaşmakta olduğunu büyük bir korku ve ürküntüyle keşfedebilirler. Hayatın zevkleri şona ermeye başladığı bir safhada, ölüm gerçeği bir gerilime yol açabilir. Genelde geleceğin ne getireceği konusunda kaygı vardır ve bu konu zihni bir problem olarak yaşanabilmektedir. Hayatın âni son bulması anlamsız gibi gözükür. Bundan dolayıdır ki, insanlar gittikçe yaşlandıkça çoğu kez daha dindar hale gelmektedirler. Bazı araştırmalar bu hususu aydınlatmaktadır.²⁹ Yaşla birlikte "ölümsüzlük güvencesi" daha fazla ağırlık kazanmaktadır. Hatta dine ve dinî uygulamaya düşman kişiler bile, belli bir ölümsüzlük şekline olan kesin inançlarını yavaş yavaş dile getirmektedirler. Altmış yaşından ileriye doğru dinî ilgi ve ölümden sonraki hayata inanç artmaktadır. Bir araştırmada, doksan yaşın üstündeki kimselerin %100'ünün ölüm ötesine inandıkları tesbit edilmiştir.³⁰ Ayrıca dua edenlerin nis-

22. Magni, Klas G., "La peur de la mort" (*Mort et Presence* içinde), s.140.

23. Bkz. Batson-Ventis, *The Religious Experience*, chapter 6.

24. Meadow-Kahoe, *Psychology of Religion*, s.334, 336.

25. Alexander I.E. and Adlerstein A.M., "Death and Religion" (Herman Feifel, *The Meaning of Death* içinde), New York 1959.

26. Patrick, John W. "Personal faith and the fear of death among divergent religious population", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979, 18, 298-305.

27. Meadow-Kahoe, *Psychology of Religion*, s.336.

28. Bkz. "Mutasavvıflara Göre Ölüm" (Çev. Mehmet Demirci), *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1987, 3, 89-103.

29. Bkz. Vergote, Antoine, *Psychologie Religieuse*, 3. bas., Bruxelles 1969, s.130; Argyle, Michael-I-Iallahmi B.B., *The Social Psychology of Religion*, London and Boston 1975, s.68, 69, 196-198.

30. Cavan R.S., "Personel Adjustment in Old Age. *Science Research Associate*, Chicago 1940 (nakleden: Vergote, *Psychologie Religieuse*, s.130.).

beti de yaşla birlikte düzenli bir artış göstermektedir. Jung, yetişkin yaştaki insanın gençlerinkinden tamamen farklı motiflerin etkisi altında davranışta bulunduğunu kabul eder. Yetişkin insanı en fazla meşgul eden, cinsiyet ya da başarı gibi dürtüsel düzenin çatışmaları değil, fakat kendi varoluşunun anlamı ve ölüm meselesidir. Bu konuda dindar olmayan insan cevapsız kalmakta ve hasta hâle gelmektedir. Bundan dolayı Jungçu tedavi yöntemi, insanı, ölüm sıkıntısının tek ilacı olan belli bir dinî yönelişe yeniden kavuşturmayı esas almaktadır. Acaba dinî bağlanma ve dinî değerleri esas alan bir hayat tarzı yaşlı insanlarda gerçekten ölümle ilgili kaygıları azaltmakta ve insanı rahatlatmakta mıdır? Lester'in araştırması³¹ bunu bir ölçüde doğruluyor gözükmektedir. Onun tesbitine göre, yaşlı kimselerde belli bir dinî bağlanma, ölüm karşısında korkunun azalmasıyla ilişki halindedir. Dinî kanaatlar, ölüm karşısında daha elverişli bir tutuma sevk edebilmektedir, fakat ölümle ilgili olarak elverişli bir şekilde yönlendirilmiş bir kişilik, dine daha kolayca uyum sağlayabilir. Böylece, kişilik yapısı da önemli bir faktör olarak, dinî bağlanma ve ölüm karşısında elverişli bir tutumla ortak temeli kullanabilir. Dindar olan yaşlı insanların aynı zamanda daha düzenli ve daha mutlu olduklarına dair gözlemler vardır.³² Yaşlı dindarlar, ölüm hakkında daha az endişeli ve hatta onu arzu eder durumdadırlar. Bütün bunlar, ölüm korkusunun dinî inançların bir temeli olduğu teorisine bir destek temin ediyor gibi gözükabilir. Fakat konu geniş bir açıdan değerlendirildiğinde, böyle bir açıklamanın yetersizliği çok kolay anlaşılır. Ölüm düşüncesi karşısında sükûnet veya korku ve sıkıntı, bütün varoluşun içine yayılan psikolojik bir durumu ifade ederler. Bio-psişik kaynaklı şuur dışı teessürî hayat, bazı kişilik tiplerini, ölüm karşısında kendine has veya genel bir sıkıntı çizgisi içerisinde yönlendirebilir. Diğer bazılarında, özellikle kahramanca bir ölüm içerisinde kendini gerçekleştirme arzusunun nadir olmadığı bazı ergenlerde, telâfler ve yüceltmeler hâkim olabilir. Bir dinî imanın varlığı ya da yokluğunun bu durumu kökten değiştirebildiği de pek görülmez. Daha doğrusu, sahip olduğu iman ya da bilgelik sayesinde varoluşu kökten değişikliğe uğrayan insanlar pek nadir ve istisnadır. Mümin ya da inançsız her insan için ölüm, kendisine bağışlanan biricik varoluş olarak anlam taşıyarak hayata bir değer verebilir.³³ Aynı şekilde, hayatını iyi bir şekilde doldurduğu şuurunun, ölümü

sükûnetle karşılamayı desteklediği müşâhede edilmiştir.³⁴ Maslow da, hayatları boyunca yüksek seviyede kendilerini gerçekleştiren kimselerde bir ölüm arzusunun varlığını ortaya çıkarmaktadır;³⁵ hattâ ölüm bu insanların varoluşuna belli bir ebediyet değeri vermekte ve ithâf etmektedir. Ölüm düşüncesi hayat projesini yoğunlaştırır veyahutta ölüm düşüncesini bastırma hayatı bozar; zirâ bu şekilde kendini savunan kimse ölümle karşılaşmamak için ölüyormuş gibi olur.

Deniz insanlarının davranışlarıyla ilgili etnolojik bir inceleme,³⁶ ölüm karşısındaki tutumların dinî inanç ve davranışlarla ilişkisinde tabii ve coğrafi çevrenin rolünün açığa çıkarılması bakımından önem taşımaktadır. Araştırmacı, tabii engellenmelerin dinî inanç ve özellikle halk tipi âdet ve uygulamalara nasıl etkide bulunduğunu şu şekilde dile getirir: Bir toplum, üstesinden gelecek vasıtalarla sahip olmadığı ölüm tehlikeleriyle sürekli karşı karşıya bulunduğu ölçüde hâkimiyeti altına alamadığı güçlerden, kendi dışında yüksek çareler aramaya yönelir. Mesela, dağ adamları, çöl adamları ve denizciler gibi, kendi coğrafi çevreleri ve teknik ve kültürel malzeme yetersizliği sebebiyle tabiat güçlerinin saldırılarına maruz kalmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunan çevrelerde durum böyledir. Bu üç kategori insanlarda ölüm tehlikesinin sıklığı, diğer insanların dünya görüşünden farklı, kendilerinin tabiat karşısındaki küçüklüklerinin duygusundan yapılmış, onları çeviren sessizlikle ağırlanmış bir dünya görüşünü belirler. Çöl ve deniz insanı için, mutlak şuurunun belirtisi olan sınırsız büyüklük duygusu bu görüşe eklenir. Tabiat karşısındaki dayanıksızlıklarının şuurunda olarak deniz insanlarının dinî pratikleri, tabiatüstü güçlere doğrudan başvurular, diğer insanlardan daha fazladır. Ölüm korkusu ve mezarlıktan mahrum olma korkusu sebebiyle bu insanlar, tehlike öncesinde ve tehlike boyunca güvenceler ararlar. İlk bakışta bu müşâhedeler, ölüm korkusu ile dinî inanç arasında zaruri bir ilişkinin varlığını ortaya koyuyor gibi görüne de, bu ilişkinin tabiatı incelendiği zaman, bunun fonksiyonel bir bağdan öteye geçmediği, sürekli ve kalıcı bir dindarlığı garanti etmediği görülür. Nitekim aynı incelemede yer alan bazı örnekler,³⁷ bunu çok iyi aydınlatmaktadır. Denizde büyük bir fırtına ile karşılaşma ya da

31. Lester, "Attitudes devant la mort..", *Mort et Presence*, s.112

32. Argyle-Hallahmi, *The Social Psychology of Religion*, s.55.

33. Danblon et Godin, "Comment parle-t-on de la mort?", *Mort et Presence*, s.60.

34. Godin, "La mort a-t-elle changé." *a.g.e.*, s.241-242.

35. Maslow, A. *Toward a psychology of being*. Princeton, Van Nostrand, 1962 (nakleden: A. Vergote, *Religion, Foi, Incroyance*, Bruxelles 1984, s.66).

36. Mollat, Michel, "Les attitudes des gens de mer devant le danger et devant la mort". *Ethnologie Française*, 1979, IX, 2, s.191-199.

37. Mollat, a.g.m., s.196-197.

korsan saldırısının sebep olduğu ölümle karşı karşıya kalma durumunda günah ve hatalarından pişmanlık ve üzüntü duyarak, hâlisâne Allah'a yalvarıp yakaran, hattâ kurtuluşu halinde bütün servetini din yoluna adamaya söz veren bazı kimselerin, tehlike ya da tehdit geçtikten sonra işledikleri günahları ya da verdikleri sözleri artık hatırlamaz oldukları görülmektedir.³⁸ Bir başka araştırmada da,³⁹ gelecek muhtemel bir ölümün bildirilmesine bağlı olarak, Allah'a karşı isyân müşâhede edilmiştir. Bu durum, müminin insanların mutsuzluğundan Allah'ı sorumlu tutma eğilimine sahip olduğu, kendiliğinden bir süreç olarak değerlendirilebilir. Esasen, diğer acı ve sıkıntılar karşısında olduğu gibi, ölüm karşısında da bu bunalım ya Allah'ı inkâr ya da iman arınmasıyla çözülür.⁴⁰ Konuyla ilgili birçok araştırmanın sonuçlarını gözden geçiren Vergote, haklı olarak hiçbir basit teorinin, ne dinî inanç veya dinî davranış için ölümün taşıdığı anlamı ne de dinî imanın ölüm karşısındaki tutum üzerine etkisini açıklayabilecek durumda olduğu sonucuna ulaşır.⁴¹ Eldeki verilerden de anlaşıldığı gibi, ölümle ilgili düşünce ve tutumlarla dinî inanç ve davranış arasındaki ilişki son derece karmaşık ve çok yönlüdür. Bu bakımdan, fonksiyonelliği esas alan ve indirgemeci yaklaşımlar, olayın bir yönünü açıklar görünürken, daha önemli ve esas yönlerini gözden kaçırmak gibi bir çıkmazın içine düşmektedirler.

Ölümsüzlük Arzusu ve Ölüm Ötesine İnanç

Dinin ölümden sonra yeniden dirilme, ferdi ölümsüzlük, cezâ ya da mükâfaat gibi ölüm ötesiyle ilgili inançlarını psikolojik bir kaynağa indirgeyenler açısından, bütün bunlar insan zihninin ürünleri olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda onları açıklayan şey, bazı psikolojik fonksiyonlara sahip olmalarıdır. Ölüm ötesiyle ilgili inançlar, ölüm karşısında hissedilen korku ve sıkıntıyla ne ölçüde alakalıdır? Belli bazı dinî inançlara sahip her insanda ölüm ötesiyle ilgili dinî kavramlara psikolojik uyum aynı ölçüde kolay olmaktadır mı?

Belli başlı Avrupa ülkelerini içine alan sondaj çalışmaları, ölümden sonraki hayata inananların oran-

larını, Allah'a inananların oranından daha aşağı seviyede olduğunu göstermektedir.⁴² Aynı şekilde, cehennem varlığına inananların oranı, cennetin varlığına inananlardan daha düşüktür. Hz.İsâ'nın yeniden dirilişini kabul edenlerin ancak %17.6'sı, gelecekteki yeniden dirilişe inanmakta ve %25'den daha fazlası da bundan şüphe etmektedir. Dinî görevlerini yerine getirenlerin üçte biri (%33.3) ölümden sonra yaşama konusunda kararsız, yarıdan fazlası da yeniden diriliş konusunda kararsız bulunmaktadır. Bu durum her yaşta, her ülkede, her din ve mezhepte, papazlar da dahil her meslekte aynı tarzda müşâhede edilmektedir.

Allport'un ABD'deki kolej öğrencileri üzerinde yaptığı araştırmada, gençlerin ancak dörtte birinin şahsî ölümsüzlüğe, yâni ruhun bir fert olarak devam edecek olan mevcudiyetine inandıkları görülmektedir. Buna karşılık öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%68) bir Allah inancına (deist veya panteist) sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁴³ 1961 yılında, 18-34 yaşları arasında 1524 fransız uygulanan bir ankette yer alan ahiret inancıyla ilgili sorulara verilen cevapların, fonksiyonel bir baği ortaya çıkarmadığı anlaşılmıştır. Araştırmaya göre; ahiret inancına sahip kişiler içerisinde, şimdiki hayatlarının gelecekteki hayatlarına kesin olarak etkide bulunacağına inanan ve ölümden sonra sevdikleri şeyleri yeniden bulacaklarını düşünenlerin oranı fevkalade düşük bulunmaktadır.⁴⁴ Fransız liseli gençler üzerinde yapılan bir başka araştırmada ise, gençlerin ancak %26'sının ölümden sonra bir başka hayatın, ebedî hayatın varlığına kesin olarak inandıkları tesbit edilmiştir. Aynı araştırmada; gençlerin %38'i, ölümden sonra birşeylerin varolduğunu, fakat bunun ne olduğunu bilmediklerini belirtmişlerdir. Buna karşılık %18'i "kesin olarak", %33'ü "kuvvetle", %20'si "orta derecede", %17'si "biraz" olmak üzere Allah'a inanmaktadırlar. İnançsızların nisbeti ise %11'dir. Kesin olarak Allah'a inananlardan ölümden sonra bir başka hayatın, ebedî hayatın varlığına inananlar ancak %64'dür. Bunların %12'si, ölümle herşeyin biteceğini kabul etmektedirler.⁴⁵

Bütün bu araştırmalar gösteriyor ki, Batı hristiyan toplumlarında Allah'a inanan, hattâ Hz.İsâ'nın yeniden

38. Krş. Yunus 10/12-21, 22, 23; En'âm 6/63-64; Lokman 31/32; Zümer 39/49.

39. Bkz. Kübler-Ross E., On death and dying, London, Tavistock 1970.

40. Vergote, Religion, Foi. Incroyance, s.67.

41. Vergote, a.e., s.61.

42. Delooz, Pierre, "Qui croit à l'au-dela?", Mort et Presence, s.17-38; Acquaviva, S., L'Eclipse du sacré dans la Civilisation Industrielle, Paris, Mame 1967, s.107; Bersevan, M., "Le Traitement des mort dans la société socialiste", Social Compass, 1982, XXIX, 2-3, s.154.

43. Allport, Gordon W., The Individual and his Religion, New York-London 1960, s.47.

44. Martins, Antonia A., "L'analyse hiérarchique des attitudes religieuses", Archives de Sociologie des Religions, 1961, VI, 82-84.

45. Couisin, P., Boutinet, J.P., Morfin M., Aspiration Religieuse des Jeunes Lycéens, Paris 1985, s.31-34.

dirileceğini kabul ettiklerini ifade edenlerin önemli bir bölümü, ahirete inanmamaktadırlar. Bu durum, psikolojik açıklama isteyen anlamlı bir veridir. Çünkü, burada basitçe bir inanç yokluğu değil, fakat benimsenen din ile çelişki halinde bir olumsuzluk söz konusudur. Vergote bunun açıklamasını şöyle yapar: Ölüm fikrine kopmazcasına bağlı olan ölüm ötesi fikri, duygusal dirençler ve buna bağlı tereddütler uyandırabilir... İnsan bu dünyada ebedî olarak yaşayamayacağını bilir fakat yine de şuurunun derinlikleri içerisinde kendisini ölümsüzmüş gibi görür. Bu ölümsüzlük arzusu, insan tabiatındaki "narsizm" in bir ifadesidir. Bu hayali ölümsüzlük narsizmi, çağdaş dünyada ölümü bir tabu haline dönüştürmüştür. Böylece, hayat arzusu, ölüm ötesi sorununa her zaman biraz ölüm sessizliğini kabul ettirmeye çalışır. Bundan dolayı Freud'un tam aksine Vergote, dinin ahiretle ilgili inançları muhtevası içinde yer alan "ilâhi mahkeme" fikrinin, ölüm ötesine inançtan çok inançsızlığa motive ettiğini ileri sürer.⁴⁶ Çünkü ölüm ötesi konusunda konuşmak birçok sebeple narsizmi yaralamaktadır; bu da ilâhi mahkemenin (ve cehennemin varlığının) duygusal olarak reddedilmesinde farkedilmektedir. Böylece, ilâhi dinlerin bildirdiği "yeniden diriliş" fikri, duygusal dirençlerle karşı karşıyadır. Anketter yoluyla müşâhede edilen, belirli ya da belirsiz, bir hayatın devamına ve yeniden dirilmeye inanç bir tarafa, şüphe ve şüpheliğin kendine has entellektüel sebepleri de vardır. Akıl planında, herhangi bir şeyin hayatın devamlı sürdürebileceği fikri kabul edilebilir, fakat hiçbir tasavvuru yapılamayan, kökten değişikliğe uğramış bir bedene inanç, aynı yolla desteklenemez. Ayrıca, ölümden sonra diriliş fikri, çağdaş kültürün güvensizlik duyduğu bir mucize mâhiyetinde kendisini göstermektedir. Bütün bunlar, ölümden sonra yeniden dirilişe iman özleminin, fiilî inançtan daha az kuvvetli olmasını anlaşılabilir kılmaktadır. Aynı zamanda, ölümden sonra yeniden dirilişe inanma arzusu, tasavvurî bir muhtevâ ile doluramadığı için, içi boş bir çerçeve gibi, içi boş bir inanma biçimi olarak da düşünülebilir. Allah tarafından yeni bir beden yaratılmasını öne süren yeniden dirilme fikri, zihnin tabiatı tarafından sınırları çizilen ölümsüzlük fikrinden o kadar farklıdır ki, dinin mesajı bu yüzden kendine mahsus entellektüel güçlüklerle karşılaşmaktadır. Cahiliye araplarının Kur'an öğretileri içerisinde en fazla karşı çıktıkları konu, işte bu ölümden sonra yeniden dirilme fikridir. Şuur dışı olarak çocuk ve yetişkini, kendisini ölümsüz olarak tasavvur etmeye sürükleyen psikolojik etken, insan tabiatındaki "narsizm" dir. Buna karşın, dinin yeniden dirilme fikri ve inancı ancak, dinî

yönelişin derin bir yeniden gözden geçirilmesi çabasıyla yerleşmesi mümkün olan ve bunca dirençlerin üstesinden gelmek zorunda olduğu fevkalade ciddi bir iç gayretin sonucudur.⁴⁷ Belki, daha iyi bir dünyada hayatını devam ettirme tarzındaki dinî umut, bu hayatın adaletsizlikleri veya ölümün katılığı karşısında kolayca egosantrik bir davranış hâlini alır. Buna karşılık, dinin ahiret inancı çerçevesinde yer alan ilâhi mahkemede yargılanma (ceza-cehennem; mükâfaat-cennet) bakış açısı, belli bir suçluluk ve günahkârlık duygusunun yol açabileceği sıkıntıyı besleyecek tabiattadır. Bundan dolayı, ahiret inancının ihtiva ettiği fikirler, normal psikolojik faaliyetin sınırlarını aşan mahiyettedir. Zaten günümüzde yapılan tecrübi araştırmalardan elde edilen veriler çerçevesinde, şahsî yeniden dirilme inancının birtakım psikolojik fonksiyonlarla açıklaması artık pek mümkün görünmemektedir ya da, Godin'in belirttiği gibi, "psikolojik olarak bu fonksiyonların artık ihtiyaçlara uygun düşmedikleri veya daha uygun şekilde, bu ihtiyaçların başka türlü tatmin edilebildiklerini"⁴⁸ farzedebiliriz.

SONUÇ

Ölüm karşısında duyulan korku ve sıkıntının, dinî bir inanç ya da ahiret doğuracak inancı tabiatı olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Araştırmaların ortaya koyduğu gibi, ne dinî inançlar ne de dinî pratiklerle, ölmek korkusu, ölümü hatırlama hatta ölüme yaklaşma sıkıntısının azalması aynı derecede olmaktadır. Esasen, bir konuda kişinin hissettiği duygu ve heyecanların özelliği, doğrudan doğruya onun kişilik yapısıyla alakalı bulunmaktadır. Yapı itibarıyla sıkıntılı bir şahsiyet (meselâ; mahkeme ve yargılanma konusunu içine alan) bir inanç içerisinde veya (bazen eksiklik veya isyan olarak algılanmış olan) inançsızlıkta yeni sıkıntı sebepleri bulurken, bunun aksine sıkıntılı olmayan bir şahıs da, inancında ya da inançsızlığında, yeni ölümden korkmama sebepleri bulabilir. Ölüm karşısında sıkıntı duyan fert, eğer bu sıkıntıdan dolayı kendini felce uğramış durumda bulmazsa, savunma mekanizmaları kendiliğinden faaliyete koyulurlar. Fakat bundan, ölüm ötesinde bir varoluş fikrine nasıl geçilebilir? Bunun için önceden, basitte olsa tabii hayatla zamandaş olmadığının şuuruna sahip olmak gerekir. Ölüm korku ve sıkıntısının, ölümsüzlük arzusuna, bunu da ahiret inancına yol açtığını ileri sürmek, meydana getireceği şeyi korku ve sıkıntının içine gizlice dahil etmektir. Ahiret inancı ve ölüm korkusu arasında bir ilişki müşâhede edilse bile, bu öncekinin sonrakini doğurduğu anlamına gelmez. Dinî

46. Vergote, Religion, Foi, Incroyance, s.70-71.

47. Vergote, Religion, Foi, Incroyance, s.72-73.

48. Godin, Psychologie des Expériences Religieuses, Paris 1981, s.53.

inanç ve değerlerin bazı psikolojik etki ve fonksiyonları olması son derece tabiidir; ancak bu sebeple dini kendi psikolojik fonksiyonlarına indirgemek ve onu psikoloji ile aynılaştırmak gerçekleri birbirine karıştırmak olur. İnsan tabiatındaki ölümsüzlük arzusunun, dinin ölüm ötesiyle ilgili bütün açıklamalarıyla tam olarak çakışmadığı, hattâ bazı noktalarda (ilâhî mahkemede yargılanma, cehennemnin varlığı... gibi) büyük sıkıntılar uyandırdığı da bir

gerçektir. Böylece, bu ölümlü hayatı aşma şuurunun, az ya da çok düşünülmüş bir fikir olduğu, bu yolla oluşan tasavvurların korku ve sıkıntıyla açıklanmasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Din, yapı ve muhtevâ olarak psikolojiden bağımsız ve her bakımdan onu aşan bir tabiata sahiptir. Din psikolojisi alanında yapılacak her araştırma bu gerçeği göz önünde bulundurduğu ölçüde verimli sonuçlara ulaşacaktır.

KAYNAKLAR

1. Allport, Gordon W, *The Individual and his Religion*, New York-London, 1960.
2. Argyle M, Hallahmi B.B., *The Social Psychology of Religion*, London and Boston, 1975.
3. Batson C.D. - Ventis W.L., *The Religious Experience. A socio-psychological perspective*, New York-Oxford University press, 1982.
4. Bergson, - Henri, *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion*, Paris, 1932.
5. Cousin, Pierre ve ark., *Aspirations Religieuses des Jeunes Lycéens*, Paris 1985.
6. Demirci, Mehmet (Çev): "Mutasavvıflara Göre Ölüm", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3, 1987.
7. Feifel, Herman: *The Meaning of Death*, New York, 1959.
8. Freud, Sigmund: *L'Avenir d'une illusion*, P.U.F., 6. bas., Paris 1983.
9. Godin, André (édit): *Mort et Presence. Etudes de psychologie*, Bruxelles 1971.
10. Godin, André: *Psychologie des Expériences Religieuses*, Paris 1981.
11. Kahoe, Richard D., Dunn, Rebecca F., "The Fear of death and religious attitudes and behavior", *Journal for the Study of Religion*, 14, 1975.
12. Le Du, Jean: "Les Croyances face à la mort", *Approches*, 14, 2é trimestre, Paris 1977.
13. Meadow M.J. - Kahoe R.D., *Psychology of Religion*, New York 1984.
14. Mollat, Michel, "Les attitudes des gens de mer devant le danger et devant la mort", *Ethnologie Française*, IX, 2, 1979.
15. Morin, Edgar, *L'Homme et la Mort*, éd. Seuil, Paris 1970.
16. Örnek S, Veyis, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, DTCF Yay., Ankara 1971.
17. Vergote, Antoine, *Psychologie Religieuse*, 3.bas., Bruxelles 1969.
18. Vergote, Antoine, *Religion: Foi-Incroyance*, Bruxelles 1983.

SELİN TEKSTİL PAZARLAMA A.Ş

Bay Bayan Modelleri ve Ayakkabı Çeşitleri

Çocuk 0-18 Yaş Grubu Bütün Çeşitleri

Atatürk Bulvarı 115/A, Bakanlıklar - ANKARA Tel: 125 00 99 - 117 83 74